

IŠEIVIJOS KNYGA: PASVARSTYMAI DOMĖJIMOSI MADAI PRAEINANT

REMIGIJUS MISIŪNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: remigijus.misiunas@kf.vu.lt

Prisimenant Atgimimo laikotarpį, kaip vienas įstabiausių dalykų visiems, vienaip ar kitaip susijusiems su knyga, buvo atsivėrusi galimybė laisvai prisiliesti prie išėivijos knygos. Regis, taip neseniai, o iš tikro jau prieš du dešimtmečius, Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje vyko iš spec. fondų gražintų išėivijos knygų paroda. Atmintyje išliko didelės daugeliui Lietuvoje visai nežinotų išėivijos leidinių krūvos, jas su nuostaba apžiūrinėjantys žmonės ir jausmas, apimdavęs skaitant vėlgi daugeliui tik iš keiksnojimų tarybinėje spaudoje žinomas jų autorių pavardes. Tuo metu, be kitų pirmųjų uždavinių, buvo įvardijamas ir darbas integruojant išėivijos kultūrinį palikimą į visos tautos kultūros aruodą.

Praėjo dvidešimt metų ir apsidairius atrodo, kad didžioji to darbo dalis jau atlikta. Bent jau kiek tai susiję su knyga: kai leidėjai paklausia, kokią dar išėivių knygą vertėtų išleisti, jau ilgiau nepagalvojęs nelabai ką randi ir atsakyti. Tačiau atidžiau paanalizavę Lietuvoje perleistų išėivių knygų repertuarą, pamatysime, kad jį sudaro tik labai menka

už Lietuvos ribų pasirodžiusių knygų dalis – rašytojų, be kurių dabar neįsivaizduojama lietuvių literatūra, kūriniai ir knygos tų autorių, kurie patys (ar jų artimieji) pasirūpino jų perleidimu Lietuvoje. Šios knygos sudaro mažą išėivijos knygų dalį ir Lietuvos leidėjai, galima sakyti, praranda susidomėjimą jomis, matyt, irgi sutikdami, kad dauguma išėivijos knygų taip ir liks įrašais bibliografinėse rodyklėse ir tedomins tik siaurą specialistų aplinką. Tad, regis, išėivijos knygos integravimas į lietuvių kultūrą lyg ir baigtas, bent jau daugumai. Bet vis dėlto, priskirdamas save siaurai specialistų aplinkai, nenorėčiau sutikti. Ko gero, kai kalbama apie išėivijos kultūrinio palikimo integravimą, turima galvoje tik DP bangos išėivijos palikimas, tas pat pasakytina ir apie knygos palikimą, tad lieka neaptartas kitų išėivijos bangų kultūrinis palikimas, įskaitant ir knygos.

Kalbant apie knygos paveldą ir jo tyrinėjimą, iškyla nemažų problemų. Skirtingai nuo kitų Lietuvos knygos istorikų, besidomintys išėivijos knyga beveik neturi į ką atsiremti. Juk ir pats terminas „išėivijos knyga“ kelia

nemažai klausimų. Iki šiol ja įprasta vadinti lietuvių kolonijose įvairiuose žemynuose išleista knyga, kuri skirta kolonijos gyventojų poreikiams tenkinti ir gali būti platinama ir Lietuvoje. Toks apibrėžimas kelia tam tikrų abejonių. Sakysim, problema, kam priskirti Rusijos imperijos teritorijoje už dabartinės Lietuvos ribų buvusiose lietuvių kolonijose pasirodžiusias lietuviškas knygas. Jeigu sutiksime su kai kurių lietuvių emigracijos specialistų nuomone, kad lietuvių kolonijų atsiradimas Rusijos imperijos miestuose buvo emigracijos padarinys ir kad lietuvių pasitraukimas į Rusijos gilumą iš Lietuvos Pirmojo pasaulinio karo metais irgi emigracija [4], tai ir šiose kolonijose išleistas knygas reikia laikyti išėivijos knygomis. Nesigilindami į visas peripetijas, norėtume priminti tik vieną konkretų klausimą: ar M. Mažvydo „Katekizmas“ – išėivijos knyga, juk išleistas už Lietuvos ribų, rengtas autorių išėivių (palikusių Lietuvą prievarta dėl religinių priežasčių) ir skirtas tiek vietos lietuviams, tiek Didžiosios Lietuvos gyventojams?

Kita, ilgainiui vis sudėtingesnė problema – išėivijos knygų periodizacija. Iki šiol šių eilučių autorius rėmėsi sąlygine jos periodizacija nuo pirmųjų knygų pasirodymo iki XXI a. pradžios, atsižvelgdamas į, regis, nusistovėjusį pačios išėivijos skirstymą į tris bangas: pirmąją (XIX. pabaiga–XX a. pradžia), antrąją (XX a. 3–4 dešimtmetis), trečiąją (po 1945) [3], ir pridėdamas ketvirtąją, prasidėjusią po 1990 m. Jos viršutinės ir apatinės ribos buvo nustatomos atsižvelgiant į įvairius politinius ar kitus išėivijos knygos

veiksnius. Remiantis jais buvo skiriami tokie etapai:

- Iki XIX a. trečiojo ketvirčio (apytikriai 1875 m.).
- XIX a. pabaiga–1904 m.
- 1904–1940 m.
- 1940–1952 m.
- 1952–XX a. 10 dešimtmečio pradžia.
- Po 1991 m. [9, 10].

Tačiau šiuo metu pasirodė nauja lietuvių emigracijos periodizacija:

- XIX a. pab.–1914 m.
- 1915–1950 m.
- 1951–1990 m.
- Po 1990 m. [5].

Kaip matome, antrojo etapo pradžia siejama su lietuvių pasitraukimu į Rusijos gilumą Pirmojo pasaulinio karo metais ir į šį etapą įtraukiami emigraciniai procesai XX a. 3–4 dešimtmetyje ir lietuvių pasitraukimas į Vakarų nuo antrosios sovietinės okupacijos 1944 m. Tiesa, periodo pabaiga liudija DP emigracijos perskėlimą perpus: dalis jos judėjimo lieka šiame etape, o dalis perkeliama po 1950 m. (nors faktiškai dauguma iki 1950 m. jau buvo emigravę iš Vakarų Europos į kitus žemynus ir po 1950 m. vyko jų kūrimosi naujose vietose ir bendruomenių kūrimo procesai). Kadangi tokia periodizacija kelia abejonių, vis dėlto šių eilučių autorius liktų prie savo ankstesnės periodizacijos, aišku, kai ką šiek tiek koreguotų:

1. *Iki XIX a. trečiojo ketvirčio* (apytikriai iki 1875 m.). Šiam laikotarpiui priklausytų dėl įvairių priežasčių (karų, konfesinių

nesutarimų) Lietuvą palikusių asmenų ar jų grupių pirmieji leidybiniai bandymai bei 1795, 1830 ir 1863 m. sukilimo dalyvių emigrantų leidybinė veikla.

2. *XIX a. pabaiga–1904 m.* Čia pagrindinė vieta tektų JAV, kurios, prasidėjus masinei lietuvių emigracijai, tapo pagrindiniu šalia Rytų Prūsijos laisvos lietuviškos knygos leidybos centru.
3. *1904–1940 m.* Po lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo leidybos centras grįžo į Lietuvą, o vietiniams išėivių poreikiams skirtų knygų leidyba tolydžio smuko dėl įvairių priežasčių. Šiuo laikotarpiu dar minėtinas antrojo XX a. dešimtmečio lietuviškos spaudos leidybos epizodas Vakarų Europoje, susijęs su Lietuvos valstybės atkūrimo byla (čia pagrindinė vieta priklausio Juozui Gabriui ir jo Lietuvių informacijos biurui), taip pat leidyba lietuvių kolonijose to meto Rusijos imperijoje ir Pirmojo pasaulinio karo metais į Rusiją pasitraukusių lietuvių leidyba bei lietuviškos knygos leidyba TSRS ir Latvijoje, jos užuomazgos Pietų Amerikoje ketvirtame dešimtmetyje. Svarbiu veiksmu tampa nepriklausomos Lietuvos valstybės susikūrimas, nes, viena vertus, būta mėginimų valstybiniais mastais remti išėivijos leidybą, o kita vertus, Lietuvos leidėjai žvelgė į išėiviją kaip į savo knygų realizacijos rinką.
4. *1940–1952 m.* Nors ir vegetuodama, išėivijos leidyba JAV Antrojo pasaulinio karo metais buvo stipriausia. Lietuvai netekus nepriklausomybės 1940 m., pastebimos naujos išėivių bangos knygų leidybos

užuomazgos – tais metais Vokietijoje pabėgusių lietuvių pastangomis pasirodė Stasio Ylos maldaknygė, būta ir kitų leidybinių sumanymų. Per paskutinį karo pusmetį išėivių pastangomis Vokietijoje dienos šviesą išvydo dvi knygos, bet dėl nacių cenzūros platesnė vieša leidybinė veikla buvo neįmanoma. Tik karui pasibaigus, pakitus sąlygoms, Vakarų Europa tapo išėivių leidybos centru, o nuo 1948 m., prasidėjus emigracijai į kitas pasaulio šalis, ir jose pastebimas išėivijos knygos leidybos atsigavimas (JAV, Didžiojoje Britanijoje, Pietų Amerikoje) ar atsiradimas (Australijoje). Problemiškas lieka karo metais Vokietijoje nacių valdžios ir TSRS išleistų lietuviškų knygų statuso įvardijimas.

5. *1952 m.–XX a. 10 dešimtmečio pradžia.* Šiuo laikotarpiu išėivių knygos leidyba, suklestėjusi šeštojo XX a. dešimtmečio pradžioje, tolydžio vis menkėjo.
6. *Po 1991 m.* Nepriklausomybės atkūrimas ir naujos emigracijos bangos iš Lietuvos kilimas gerokai pakeitė ir išėivijos leidybinius procesus, bet kaip ir kokių mastu – į tai dar reikia atsakyti.

Kaip matome, išėivijos knygos laikotarpis nemažas, kaip ir skaičius įvairių leidėjų, spaustuvinių ir kitų spaudos veikėjų, kurie dirbo įvairiais periodais išsibarstę po visus žemynus. Gausu ir pačių leidinių: iki 1945 m., kol į išėivijos areną įžengė DP karta, buvo išleista keli tūkstančiai įvairių leidinių, o DP aruode – dar tiek pat, tad tyrimo objektas labai platus.

Uždavinys atrodo dar sunkiau įveikiamas atsiminiu, kad jeigu atmesime gausius veikalus, skirtus įvairiems DP išeivijos bangos istorijos ir kultūrinės veiklos aspektams, apie senosios išeivijos istoriją teturime tuos pačius, gerokai senstelėjusius Antano Kučo [1] ir Stasio Michelsono [6] veikalus su visais jų trūkumais ir faktų kupinus Antano Miluko darbus [7; 8 ir kt.]. Tad nepralenkta lieka Alfonso Eidinto monografija apie lietuvių emigraciją [2], bet vėlgi nereikia užmiršti, kad ji rašyta baigiantis vienam Lietuvos istorijos laikotarpiui, o pasirodė pačioje kito pradžioje (XX a. 9 deš. pabaigoje). Tad šiuo atveju knygos istorijos tyrinėtoji tenka peržengti savo uždavinių ribas ir tapti visos vieno ar kito išeivijos laikotarpio istorijos tyrinėtoju.

Tačiau tai sykiu ir įdomus iššūkis, nes kiekvienas išeivijos laikotarpis savotiškai įdomus ir turi savo problemų. Sakysime, kalbant apie XIX amžių reikės įveikti tą pakyrėjusią problemą, kurie išeiviai „mūsų“, o kurie – ne. Ypač tai pasakytina apie Vakarų Europą užplūdusius išeivius iš istorinės Lietuvos po 1830 ir 1863 metų sukilimų ir jų paliktas knygas.

Kiti laikotarpiai irgi savotiškai romantiški. Juk pradendant XIX a. pabaiga galima kalbėti apie toli nuo Lietuvos išeivijoje sukurta Lietuvą su savo politine visuomenine struktūra ir procesais, savivaldos institucijomis, paraprijomis, kultūriniais procesais. Kalbame apie lietuvius, kurie gyveno visai kitą gyvenimą nei tautiečiai Lietuvoje ir kurie teikė tėvynei visokeriopą paramą. Žinoma, pirmiausia tai pasakytina apie išeivių

bendruomenę JAV ir apie išeivių kolonijas kituose kraštuose. Ir ši Lietuva kito vis su naujomis išeivių bangomis, tačiau visada svarbi jos istorijos dalis buvo leidyba (tiek knygų, tiek periodinės spaudos).

Net paviršutiniškai pažvelgus į išeivijos iki DP bangos leidybą galima rasti įdomių dalykų. Sakysim, kad ir ypatingo verslumo pavyzdžių. Pamėginkime įsivaizduoti: XIX a. pabaigoje Suvalkijos lygumų bernelis, baigęs porą parapiinės mokyklos klasių, gavęs „šipkartę“, leidžiasi į kitą pasaulio galą, išvemias visus vidurius besikankindamas iki tol nematytame laive, didesniame nei jo parapijos bažnyčia, o aplink plaukioja žuvys sulyg gera troba... Paskui jis išlipa Niujorke, kur, užvertęs galvą aukštyn, nemato namo viršaus, keliauja į Pensilvaniją ir ten lenda po žeme kasti anglių. Bet ilgiau ar trumpiau pavargęs supranta, kad ne dėl to taip plaukė, ropščiasis atgal, įkuria parduotuvę, prakunta, reikia plėsti verslą – perka spaustuvę, ima leisti laikraštį, spausdinti knygas, steigia knygyną, knygrišyklą, dar maža – įsteigia banką, kurio metinė apyvarta – milijonas ar daugiau dolerių (XXI a. pradžios milijonas dolerių – centai, palyginti su XX a. pradžios milijonu). Žvelgiant iš XXI a. pradžios tolimos – kuo ne medijų konglomeratas?

Arba dar viena įdomi smulkmena – labai didelę dalį tarp JAV lietuvių leidėjų ir spaustuvininkų XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje sudarė suvalkiečiai. Ir kokie – Antanas Olšauskas, kurio spaustuvės „Lietuva“ knygos laimėjo aukso medalį 1900 m. Pasaulinėje parodoje Paryžiuje, dėdė ir sūnėnas Paukščiai, Antanas Milukas ir daugybė kitų. O

kur dar vienintelė moteris tarp jų – tragiško likimo Julija Pranaitytė, leidėja, redaktorė, rašytoja, pirmoji lietuvė moteris fotografė ir keliautoja (o moterį keliautoją XX a. pradžioje pagal retumą galima palyginti nebent su moterimi kosmonaute mūsų dienomis). Apskritai, remdamasis patirtimi, sukaupta keletą metų skaitant Vilniaus universiteto filologijos studentams kursą apie išeivijos knygą, šių eilučių autorius gali teigti, kad būtent senosios išeivijos JAV knyga sulaukdavo didžiausio studentų susidomėjimo.

Nemažai nuostabių dalykų atskleistų ir senosios išeivijos knygų repertuaras, ypač jo grožinės literatūros dalis, kuri nepelnytai nesulaukia mūsų grožinės literatūros tyrinėtojų dėmesio. O kur dar kitos knygos, tarp jų ir išleistos kitomis kalbomis, liudijančios, kaip jau prieš šimtą metų išeiviai ieškojo būdų spręsti tokią aktualią mūsų dienomis Lietuvos įvaizdžio problemą. Daug įdomių dalykų ir atradimų laukia analizuojant išeivijos knygos poligrafinę struktūrą, knygos reklamą ir platinimą, kitus šios knygos istorijos aspektus.

Tad galima teigti, kad didžioji išeivijos knygos paveldo dalis dar laukia savo tyrinė-

tojų ir jame galima rasti nemažai leidinių, kurie būtų įdomūs tik siaurai specialistų aplinkai. Tačiau platesni išeivijos knygos tyrimai susiduria su ta pačia problema, kaip ir apskritai platesni išeivijos kultūrinio palikimo tyrimai, – dėmesio stoka. Nors Lietuvoje veikia Išeivijos institutas, tiek jo, tiek kitų institucijų dėmesys iki šiol sutelktas į DP išeivijos laikotarpio problematiką. Apie kokius nors reikšmingesnius šią problematiką peržengiančius tyrimus negirdėti. Ko gero, tai lemia įvairios priežastys – ypač juntamas archyvinių šaltinių stygius, negausių šia problematika besidominčių tyrinėtojų užimtumas kitais darbais ir, aišku, finansavimo stoka.

Apibendrinant galima teigti, kad, praeinant išeivijos knygos domėjimosi madai, prieš porą dešimtmečių įvardytas uždavinys gražinti į Lietuvą išeivijos kultūrinį palikimą įgyvendintas tik iš dalies – tiek, kiek jis susijęs su DP išeivija. Kitų išeivijos bangų kultūrinis ir knygos paveldas dar laukia savo tyrinėtojų ir įvertinimo, kaip ir tam tikros teorinės išeivijos knygos tyrinėjimų problemos.

NUORODOS

1. *Amerikos lietuvių istorija*. Lithuanians in the United States: a history. Redagavo Antanas Kučas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1971. 639 p.

2. EIDINTAS, Alfonsas. *Lietuvių Kolumbai*. Vilnius, 1993. 228 p.

3. JAKŠTAS, Juozas. Lietuviai užsienyje.

Iš *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, 1968, t. 15: Lietuva, p. 414–429.

4. KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Emigracija. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2004, t. 5: Dis–Fatva, p. 492–493.

5. KAIRIŪKŠYTĖ, Nastazija. Išeivija, egzodas. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2005, t. 8: Imb–Jum, p. 339.

6. *Lietuvių išėivija Amerikoje (1868–1961)*. Medžiagą surinko ir spaudai paruošė S. Michelsonas. Boston: Keleivis, 1961. xii, 499 p., 9 iliustr. lap.

7. MILUKAS, Antanas. *Amerikos lietuviai XIX šimtmetyje (1868–1900)*. Filadelfija, 1938. T. 1. 348 p.

8. MILUKAS, Antanas. *Amerikos lietuvių kronika, 1868–1893*. Filadelfija, 1931. 272 p.

9. MISIŪNAS, Remigijus. *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba, 1945–1952*. Vilnius, 2003. 407 p.

Įteikta 2009 m. birželio mėn.